

สมาส

นามศัพท์ ตั้งแต่ ๒ ขึ้นไป ท่านย่อเข้าเป็นบทเดียวกัน ชื่อสมาส ๆ นี้ บางอย่างก็มีในภาษาของเรา เหมือนคำว่า "อย่าทำซึ่งบาป" ย่อเข้าสมาสเป็น "อย่าทำบาป" "สมุดของใคร" เป็น "สมุดใคร" "สัตว์ในน้ำหรือสัตว์เกิดในน้ำ" เป็น "สัตว์น้ำ" เป็นต้น.

สมาสว่าโดยกิจ

สมาสในบาลีภาษาว่าโดยกิจมี ๒ อย่าง คือ สมาสที่ท่านลบวิภัติเสียแล้ว เรียกว่า "ลุตตมาโส," สมาสที่ท่านยังมีได้ลวิภัติ เรียกว่า "อลุตตมาโส."

ลุตตมาโส มีอุทาหรณ์ว่า "กฉินทุสฺสึ ผฺวาเพือกฉิน, ราชนํ ทรัพฺยํของพระราชา" เป็นต้น.

อลุตตมาโส มีอุทาหรณ์ว่า "ทุเรนินทานํ วัตถุมินิทานในทีกเกล, อุรสิโลโม พุราหมโณ พุราหมณฺมิชนทีก" เป็นต้น.

สมาสว่าโดยชื่อ

สมาสนั้น ว่าโดยชื่อมี ๖ อย่าง คือ

" กम्मธารโย, ทิกฺ,
ตปุริโส, ทวนทโว,
อพยยีภาโว, พหุพพิทฺ."

กัมมธารยสมาส

นามศัพท์ ๒ บท มีวิภัติและวจนะเป็นอย่างเดียวกัน บทหนึ่งเป็นประธาน คือ เป็นนามนาม, บทหนึ่งเป็นวิเสสนะ คือ เป็นคุณนาม หรือเป็นคุณนามทั้ง ๒ บท มีบทอื่นเป็นประธาน ที่ท่านย่อเข้าเป็นบทเดียวกัน ชื่อ กัมมธารยสมาส ๆ นั้น มี ๖ อย่าง คือ

" วิเสสนปุพฺพโท, วิเสสนุตฺตรโท,
วิเสสโนภยโท, วิเสสโนปมโท,
สมภาวนปุพฺพโท, อวธารณปุพฺพโท."

วิเสสนบุพพบท

วิเสสนบุพพบท มีบท วิเสสนะ อยู่ต้น, บทประธานอยู่ข้างหลัง อย่างนี้

" มหนฺโต ปุริโส = มหาปุริโส บุรุษใหญ่.
ขตฺติยา กณฺณา = ขตฺติยกณฺณา นางกษัตริย์.
นึลฺลํ อฺปฺปลํ = นิลฺลํปฺปลํ ดอกกุบลเขียว."

ในสมาสนี้ เอามหันตศัพท์ เป็นมหา อย่างนี้ "มหาราชา พระราชาผู้ใหญ่, มหาธานี เมืองใหญ่, มหาวนํ ป่าใหญ่" เป็นต้น.

บางสมาสท่านก็ย่อบทวิเสสนะ เหลือไว้แต่อักษรตัวหน้าอย่างนี้

" กุจฉิตา ทิฏฐิ = กุทิฏฐิ ทิฏฐิอันบัณฑิตเกลียด.
ปธานํ วจัน = ปาวจัน คำเป็นประธาน,
สนโต ปุริโส = สปปุริโส บุรุษระงับแล้ว. "

แม้ถึงอย่างนี้ ก็เป็น วิเสสนบุพพบทแท้.

วิเสสนุตตรบท

วิเสสนุตตรบท มีบทวิเสสนะ อยู่หลัง บทประธานอยู่หน้าอย่างนี้

" สโตโต วิเสโส = สตตวิเสโส สัตว์วิเศษ,
นโร วโร = นรวโร นระประเสริฐ,
มนุสโส ทลิทโท = มนุสสทลิทโท มนุษย์ขัดสน."

วิเสสโนภยบท

วิเสสโนภยบท มีบททั้ง ๒ เป็นวิเสสนะ มีบทอื่นเป็นประธาน อย่างนี้

" สัตถุจ สมภูถุจ = สัตถสมภูจ [ฐาน ที่] ทั้งเย็นทั้งเกลี้ยง.
อนโร จ วโร จ = อนธวโร [ปุริโส บุรุษ] ทั้งบอดทั้งหนวก
ขุชไซ จ ขุชไซ จ = ขลขขุชไซ [ปุริโส บุรุษ] ทั้งกระจอกทั้งค่อม."

วิเสสโนปมบท

วิเสสโนปมบท มีบทวิเสสนะเป็นอุปมา จัดเป็น ๒ ตามวิเสสนะอยู่หน้าและหลัง.

สมาสที่มีอุปมาอยู่หน้า เรียก " อุปมาบุพพบท "

มี อ. อย่างนี้ " สงข์ อิว ปณฺฑริ = สงข์ปณฺฑริ [ชีรี น้ำนม] ชาวเพียงดั่งสังข์.
กาโก อิว สุโร = กากสุโร คนกล้าเพียงดั่งกา.
ทิพฺพิ อิว จกฺขุ = ทิพพิจกฺขุ จักขุเพียงดั่งทิพย์ "

สมาสที่มีอุปมาอยู่หลัง เรียก " อุปมานุตตรบท "

มี อ. อย่างนี้ " นโร สีโห อิว = นรสีโห นระเพียงสีหะ.
ถาณํ จกฺขุ อิว = ถาณจกฺขุ ถาณเพียงดั่งจักขุ.
ปณฺญา ปาสาโท อิว = ปณฺญาปาสาโท ปัญญาเพียงดั่งปราสาท."

สัมภาวนบุพพบท

สัมภาวนบุพพบท มีบทหน้าอันท่านประกอบด้วยอิตีศัพท์ บทหลังเป็นประธาน ดังนี้

" ขตติโย [อหฺ] อิติ มาโน = ขตติยมาโน มานะว่า [เราเป็น] กษัตริย์.
สโตโต อิติ สญฺญา = สตตสญฺญา ความสำคัญว่าสัตว์.
สมโณ [อหฺ] อิติ ปฏฺิณฺญา = สมณปฏฺิณฺญา ปฏิญาณว่า [เราเป็น] สมณะ."

อวธารณบุพพบท

อวธารณบุพพบท มีบทหน้าอันท่านประกอบด้วย เอว คัพท์ [เพื่อจะห้ามเนื้อความอันอื่นเสีย]
บทหลังเป็นประธาน ดังนี้

" ปณฺญา เอว ปิไซโต = ปณฺญาปิไซโต [ประทีป] อันโพลงท้าว คือปัญญา.
พุทฺโธ เอว รตนํ = พุทฺธรตนํ รัตนะ คือพระพุทฺธเจ้า.
สทฺธา เอว ธนํ = สทฺธาธนํ ทรัพย์คือศรัทธา."

แบบวิเคราะห์ที่ท่านใช้ในคัมภีร์ศัพทศาสตร์ทั้งหลาย ดังนี้:-

วิเสสนบุพพบท. มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส
บุรุษ นั้น ด้วย เป็นผู้ใหญ่ ด้วย เหตุนั้น ชื่อบุรุษผู้ใหญ่.

วิเสสนุตตรบท. สโตโต จ โส วิเสโส จาติ สดฺตวิเสโส
สัตว์ นั้น ด้วย วิเศษ ด้วย เหตุนั้น ชื่อสัตว์วิเศษ.

วิเสสโนภยบท. สิตถฺย จ ตํ สมฺภูจฺญ จา ติ สิตตสมฺภูจฺ [जान]
[ที่] นั้น เย็น ด้วย เกลี้ยง ด้วย เหตุนั้น ชื่อว่าทั้งเย็นทั้งเกลี้ยง.

อีก ๓ สมานั้น มีแบบวิเคราะห์เหมือนอย่างในที่นี่.

ทิวศมาส

กัมมธารยสมาส มีสังขยาอยู่ข้างหน้า ชื่อทิวศมาส

ทิวศมาสนั้น มี ๒ อย่าง คือ

สมาหาโร ๑ อสมาหาโร ๑

ทิวศมาส ที่ท่านรวมนามศัพท์ มีเนื้อความเป็นพหูพจน์ทำให้เป็นเอนกจนะ นปุสกลิงค์
ชื่อสมาหารทิว อ. อย่างนี้

" ตโย โลกา	= ตีโลกิ	โลก ๓.
จตสฺโส ทิสา	= จตฺททิสํ	ทิส ๔.
ปญจ อินฺทริยานิ	= ปญจอินฺทริยํ	อินทริย ๕.

ทิวศมาส ที่ท่านไม่ได้ทำอย่างนี้ ชื่อสมาหารทิว
อ. อย่างนี้

" เอโก ปุคฺคโล	= เอกปุคฺคโล	บุคคลผู้เดียว.
จตสฺโส ทิสา	= จตฺททิสา	ทิส ๔ ท.
ปญจ พลานิ	= ปญจพลานิ	กำลัง ๕ ท."

ตัปปริสสมาส

นานคัมภีร์มี อ วิภัติเป็นต้น ในที่สุด ท่านย่อเข้าด้วยบทเบื้องปลาย ชื่อตัปปริสสมาส
ตัปปริสสมาสนี้ มี ๖ อย่าง คือ

ทุดิยาตปุริโส,	ตติยาตปุริโส,
จตุตถิตปุริโส,	ปณจมีตปุริโส,
ฉฐฐิตปุริโส,	สตตมีตปุริโส,

ทุดิยาตัปปริสสะ อย่างนี้

" สุขํ ปตฺโต = สุขูปตฺโต [ปุริโส บุรุษ] ถึงแล้วซึ่งสุข.
คามํ คโต = คามคโต [ปุริโส บุรุษ] ไปแล้วสู่บ้าน.
สพฺพรตฺตี โสภณ = สพฺพรตฺตีโสภณ [จนนท พระจันทร์] งามตลอดราตรีทั้งสิ้น."

ตติยาตัปปริสสะ อย่างนี้

" อสฺเสน [ยุตฺโต] รโถ = อสฺสรโถ รถ [เทียมแล้ว] ด้วยม้า.
สลฺเลน วิทฺโธ = สลฺลวิทฺโธ [ชนตุ สัตว์] อันลูกศรแทงแล้ว. อสินา
กลโห = อสิกลโห ความทะเลาะเพราะดาบ. "

จตุตถิตตัปปริสสะ อย่างนี้

" กจฺินสฺส ทฺุสฺสํ = กจฺินทฺุสฺสํ ผ้าเพื่อกจฺิน.
อาคนฺตุกสฺส ฆตฺตํ = อาคนฺตุกฆตฺตํ ฆัตเพื่อผู้มา.
คิลานสฺส เภสชฺชํ = คิลานเภสชฺชํ ยาเพื่อคนไข้."

ปณจมีตปุริสสะ อย่างนี้

" โจรมฺหา ภยํ = โจรภยํ ภัยแต่โจร.
มรณสฺมา ภยํ = มรณภยํ ความกลัวแต่ความตาย.
พนฺธนา มฺุตฺโต = พนฺธนมฺุตฺโต [สตฺโต สัตว์] พันแล้วจากเครื่องผูก."

ฉฐฐิตตัปปริสสะ อย่างนี้

" รณโณ ปฺุตฺโต = ราชปฺุตฺโต บุตรแห่งพระราชา.
ธณฺณานํ ราสี = ธณฺณราสี กองแห่งข้าวเปลือก.
รฺุกฺขสฺสา สาขา = รฺุกฺขสาขา กิ่งแห่งต้นไม้."

สตตมีตปุริสสะ อย่างนี้

" รฺุเป สณฺณวา = รฺุปสณฺณวา ความสำคัญในรูป.
สํสาเร ทฺุกฺขํ = สํสารทฺุกฺขํ ทฺุกฺขํในสงสาร.
วเน ปฺุปฺผํ = วนปฺุปฺผํ ดอกไม้ในป่า."

สมาสที่มี น อยู่หน้า อย่างนี้

" น พราหมโณ	= อพราหมโณ	[อัย ชโน ชนนี้] มิใช่พราหมณ์.
น วสโล	= อวสโล	[อัย ชโน ชนนี้] มิใช่คนถ่อย.
น อสโส	= อนสโส	[อัย สโต สัตว์นี้] มิใช่ม้า.
น อริโย	= อนริโย	[อัย ชโน ชนนี้] มิใช่พระอริยเจ้า."

เป็นต้น เรียกว่า อุกยัตปฺริสสะบ้าง กัมมธารยะมี น เป็นบทหน้าบ้าง.

ในสมาสนี้ ถ้าพยัญชนะ อยู่หลัง น.เอา น เป็น อ เหมือน อพราหมโณ เป็นต้น. ถ้าสระ อยู่หลัง น เอา น เป็น อน เหมือน อนสโส เป็นต้น.

ตัปฺริสสมาสนี้แปลกกันกับ กัมมธารยะ อย่างนี้

กัมมธารยะมีวิภัติและวจนะเสมอกัน บทหนึ่งเป็นประธาน บทหนึ่งเป็นวิเสสนะหรือเป็นวิเสสนะทั้ง ๒ บท.

ส่วนตัปฺริสสมาส มีวิภัติและวจนะไม่เสมอกัน.

ทวันทวสมาส

นามนามตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไป ท่านย่อเข้าเป็นบทเดียวกัน ชื่อ ทวันทวสมาส
ทวันทวสมาสนี้มี ๒ อย่าง คือ สมาหาโร อสมาหาโร [เหมือนทิกุ]
สมาหาระ อย่างนี้

" สมโถ จ วิปัสสนา จ สมถวิปัสสนั

สมถะ ด้วย วิปัสสนา ด้วย ชื่อสมถะและวิปัสสนา.

สงฺโข จ ปณฺโว จ สงฺขปณฺว

สังข์ ด้วย บัณเฑาะว์ ด้วย ชื่อสังข์และบัณเฑาะว์

ปตฺโต จ จีวรญฺ จ ปตฺตจีวร

บาตร ด้วย จีวรด้วย ชื่อบาตรและจีวร.

หตฺถิ จ อสฺโส จ รโถ จ ปตฺติโก จ หตฺถือสฺสรณปตฺติก

ช้าง ด้วย ม้า ด้วย รถ ด้วย คนเดิน ด้วย ชื่อช้างและม้าและรถและคนเดิน.

อสมาหาระอย่างนี้

" จนนฺติมา จ สุริโย จ จนนฺติมสุริยา

พระจันทร์ด้วย พระอาทิตย์ ด้วย พระจันทร์และพระอาทิตย์ ท.

สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ สมณพฺราหฺมณา

สมณะ ด้วย พราหมณ์ ด้วย ชื่อสมณะและพราหมณ์ ท.

สารีปฺตุโต จ โมคฺคฺลลาโน จ สารีปฺตุตโโมคฺคฺลลانا

พระสารีบุตร ด้วย พระโมคคัลลานะ ด้วย ชื่อพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ท.

ปณฺณญจ ปุปฺผญจ ผลญจ ปณฺณปุปฺผผลานิ

ใบไม้ด้วย ดอกไม้ด้วย ผลไม้ด้วย ชื่อใบไม้และดอกไม้และผลไม้ ท.

ทวันทวสมาสนี้แปลกกันกับ วิเสสโนภยบทกัมมธารยะ อย่างนี้

วิเสสโนภยบท เป็นบทวิเสสนะทั้ง ๒ บท ทวันทวสมาส เป็นบทประธานทั้งสี่

อัพยยีภาวสมาส

สมาสที่มีอุปสรรคหรือนิบาตอยู่ข้างหน้าชื่ออัพยยีภาวสมาส
อัพยยีภาวสมาสนั้น มี ๒ อย่าง คือ อุปสรรคบุพพโก. นิบาตบุพพโก อุปสรรคบุพพกะ

มีอุปสรรคอยู่ข้างหน้า อย่างนี้

" นครสส สมีปี อุปนคร
ที่ใกล้เคียงแห่งเมือง ชื่อใกล้เมือง.
ทรสส อภาโว นททรถ
ความไม่มี แห่งความกระวนกระวาย ชื่อความไม่มีความกระวนกระวาย
วตติ อนุตตตติติ อนุวตติ [ยี่ วตถุ]
[สิ่งใด] ย่อมเป็นไปตามซึ่งลม เหตุนั้น [ตี่ วตถุ สิ่งนั้น] ชื่อว่าตามลม.
วตสส ปฏิวตตตติติ ปฏิวตติ [ยี่ วตถุ]
[สิ่งใด] ย่อมเป็นไป [(ทวน,แกกลม)(ตอบ,แกกลม)] เหตุนั้น [สิ่งนั้น] ชื่อว่าทวนลม.
อตตานัน อธิวตตตติติ อชฌตติ [ยี่ วตถุ] [เอา อธิ เป็น อชฌ ในพยัญชนะสนธิ].
[สิ่งใด] ย่อมเป็นไปทับ ซึ่งตนเหตุนั้น [สิ่งนั้น] ชื่อว่าทับตน.

นิบาตบุพพกะ มีนิบาตอยู่ข้างหน้า อย่างนี้

" วุฑฒานัน ปฏิปาฏิ ยถาวุฑฒัน	ลำดับ	แห่งคนเจริญแล้ว	ท.	ชื่อว่าตามคนเจริญแล้ว.
ชีวสส ยตตโก ปริจเฉโท ยาวชีว	กำหนด	เพียงไร	แห่งชีวิต	ชื่อว่าเพียงไรแห่งชีวิต.
ปพพตสส ติโร ติโรปพพตติ	ภายนอก			แห่งภูเขา.
นครสส พหิ พหินคร	ภายนอก			แห่งเมือง.
ปาสาทสส อนุโต อนุโตปาสาท	ภายใน			แห่งปราสาท.
ภตตสส ปจฉา ปจฉาภตติ	ภายหลัง			แห่งภัตตร."

อัพยยีภาวสมาสกับตัปปริสสมาส ต่างกันดังนี้

ตัปปริสสมาสมีบทหลังเป็นประธาน ไม่ได้นิยมลิงค์และวจนะ
อัพยยีภาวสมาสนี้มีบทหน้าเป็นประธานและเป็นอุปสรรคและนิบาต บทหลังเป็นนปฺสกลิงค์
เอกวจนะ บางสมาสก็มีอาการคล้ายกัมมธารยะ เหมือนวิเคราะห์ว่า

" เย เย วุฑฒา ยถาวุฑฒัน ชนเจริญแล้ว ท. ไต ไต ชื่อเจริญแล้วอย่างไร."
ถึงกระนั้น ก็เป็นที่สังเกตได้บ้าง ด้วยว่า กัมมธารยะ ไม่มีนิยมบทหลัง จะเป็นลิงค์ใดก็ได้
แต่สมาสนี้คงเป็นนปฺสกลิงค์ เอกวจนะ อย่างเดียว เหมือนบทว่า " อนุตฺเถโร พระเถระน้อย "
คงเป็นกัมมธารยะแท้.

พหุพพิทิสมาส

สมาสอย่างหนึ่ง มีบทอื่นเป็นประธาน ชื่อพหุพพิทิสมาส

พหุพพิทิสมาสมิ ๖ อย่างตามวิภัติ คือ

ทุตติยาพหุพพิทิสมาส,	ตติยาพหุพพิทิสมาส,
จตุตถิยาพหุพพิทิสมาส,	ปัญจมีพหุพพิทิสมาส,
ฉกฺษีพหุพพิทิสมาส,	สทตฺตมีพหุพพิทิสมาส.

ทุตติยาพหุพพิทิสมาส

ทุตติยาพหุพพิทิสมาส เอาบทที่เป็นทุตติยาวิภัติ ในวิเคราะห์เป็นประธาน แห่งบทสมาส อย่างนี้

" อาคตา สมณาย โส อาคตสมโณ อาราโม

สมณะ ท. มาแล้ว สู่อารามใด อาราม นั้น ชื่อว่ามีสมณะมาแล้ว.

รุษหา ลตา ย โส รุหฺลโต รุกฺโข

เครือวัลย์ ขึ้นแล้ว สู่ต้นไม้ใด ต้นไม้ นั้น ชื่อว่ามีเครือวัลย์ขึ้นแล้ว.

สมปตฺตา ภิกฺขุ ย โส สมปตฺตภิกฺขุ อวาโส

ภิกษุ ท. ถึงพร้อมแล้ว ซึ่งอवासใด อवास นั้น ชื่อว่ามีภิกษุถึงพร้อมแล้ว.

ตติยาพหุพพิทิสมาส

ตติยาพหุพพิทิสมาส เอาบทที่เป็นตติยาวิภัติ ในวิเคราะห์ เป็นประธาน แห่งบทสมาส อย่างนี้

ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยน โส ชิตินฺทฺริโย สมโณ

อินทรีย ท. อันสมณะใด ชนะแล้ว สมณะ นั้น ชื่อว่ามีอินทรียอันชนะแล้ว.

กตฺติ ปุณฺณิ เยน โส กตฺตปุณฺณิ ปุริโส

บุญ อันบุรุษใด ทำแล้ว บุรุษ นั้น ชื่อว่ามีบุญอันทำแล้ว.

อาหิตฺโต อคฺคิ เยน โส อาหิตฺตคฺคิ พฺราหฺมโณ

ไฟ อันพราหมณ์ใด บูชาแล้ว พราหมณ์ นั้น ชื่อว่ามีไฟอันบูชาแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง บทวิเสสนะอยู่หลัง อย่างนี้บ้าง

อคฺคิ อาหิโห เยน โส อคฺยาหิโห พฺราหฺมโณ

ไฟ อันพราหมณ์ใด บูชาแล้ว พราหมณ์ นั้น ชื่อว่ามีไฟอันบูชาแล้ว.

วิสิ ปิตฺติ เยน โส วิสปีโต สโร

ยาพิช อันลูกศรใด ตีแล้ว ลูกศร นั้น ชื่อว่ามียาพิชอันตีแล้ว."

จตุตถิยาพหุพพิทิสมาส

จตุตถิยาพหุพพิทิสมาส เอาบทที่เป็นจตุตถิวิภัติ ในวิเคราะห์ เป็นประธาน แห่งบทสมาส อย่างนี้

ทินฺโน สุกฺโก ยสฺส โส ทินฺนสูกฺโก ราชา

ส่วย [อันชาวเมือง ท.] ถวายแล้ว แต่พระราชชาติ พระราชา นั้น ชื่อว่ามีส่วยอันชาวเมือง ท. ถวายแล้ว.

กตฺ ๓ ทณ๓ทกมมํ ยสฺส โส กต๓ทณ๓ทกมมโ ๓ สิสฺโส
๓ ทณ๓ทกรรม [๓ น๓อ๓จ๓รย] ๓ ทำแล้ว ๓ แก่ศิษย์ใด ๓ ศิษย์ ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มีทณ๓ทกรรม
๓ น๓อ๓จ๓รย ๓ ทำแล้ว.

สย๓ชาโต ๓ สํเวโค ๓ ยสฺส โส ๓ สย๓ชาต๓สํเวโค ๓ ชโน
๓ ความสํเวช ๓ เกิดพร้อมแล้ว ๓ แก่ชนใด ๓ ชน ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มีความสํเวช
๓ เกิดพร้อมแล้ว.

๓ ปัญ๓จมี๓พหุ๓พหิ

๓ ปัญ๓จมี๓พหุ๓พหิ ๓ เอ๓บ๓ท๓ที่ ๓ เป็น๓ปัญ๓จมี๓วิ๓กั๓ต๓ติ ๓ ใน๓วิ๓เค๓ร๓า๓ร๓ ๓ เป็น๓ประ๓ธ๓น ๓ แห่ง๓บ๓ท๓ส๓มา๓ส ๓ อย่าง๓นี้
๓ นิ๓ค๓ค๓ตา ๓ ช๓นา ๓ ยส๓มา ๓ โส ๓ นิ๓ค๓ค๓ต๓ช๓โน ๓ คา๓โม
๓ ชน ๓ ท. ๓ ออก๓ไป๓แล้ว ๓ จาก๓บ้าน๓ใด ๓ บ้าน ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มี๓ชน๓ออก๓ไป๓แล้ว.
๓ ป๓ติ๓ต๓น๓ิ ๓ ผล๓น๓ิ ๓ ยส๓มา ๓ โส ๓ ป๓ติ๓ต๓ผล๓ ๓ รุ๓โก๓
๓ ผล ๓ ท. ๓ หล่น๓แล้ว ๓ จาก๓ต้น๓ไม้๓ใด ๓ ต้น๓ไม้ ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มี๓ผล๓หล่น๓แล้ว.
๓ วิ๓โต ๓ รา๓โค ๓ ยส๓มา ๓ โส ๓ วิ๓ต๓รา๓โค ๓ ภิ๓ก๓ขุ
๓ ร๓าคะ ๓ ไป๓ปรา๓ศ๓แล้ว๓จาก๓ภิ๓ก๓ขุ๓ใด ๓ ภิ๓ก๓ขุ ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มี๓ร๓าคะ๓ไป๓ปรา๓ศ๓แล้ว."

๓ ฉ๓ญ๓ฐิ๓พหุ๓พหิ

๓ ฉ๓ญ๓ฐิ๓พหุ๓พหิ ๓ เอ๓บ๓ท๓ที่ ๓ เป็น๓ฉ๓ญ๓ฐิ๓วิ๓กั๓ต๓ติ ๓ ใน๓วิ๓เค๓ร๓า๓ร๓ ๓ เป็น๓ประ๓ธ๓น ๓ แห่ง๓บ๓ท๓ส๓มา๓ส ๓ อย่าง๓นี้
๓ ชิ๓ณา ๓ อา๓ส๓วา ๓ ยส๓ส ๓ โส ๓ ชิ๓ณา๓ส๓โว ๓ ภิ๓ก๓ขุ
๓ อา๓ส๓วะ ๓ ท. ๓ ของ๓ภิ๓ก๓ขุ๓ใด ๓ สิ้น๓แล้ว ๓ ภิ๓ก๓ขุ ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มี๓อา๓ส๓วะ๓สิ้น๓แล้ว.
๓ ส๓น๓ตํ ๓ จิ๓ต๓ตํ ๓ ยส๓ส ๓ โส ๓ ส๓น๓ต๓จิ๓ต๓โต ๓ ภิ๓ก๓ขุ
๓ จิ๓ต ๓ ของ๓ภิ๓ก๓ขุ๓ใด ๓ ระ๓ง๓บ๓แล้ว ๓ ภิ๓ก๓ขุ ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มี๓จิ๓ต๓ระ๓ง๓บ๓แล้ว.
๓ ฉิ๓น๓นา ๓ ห๓ต๓ถ๓า ๓ ยส๓ส ๓ โส ๓ ฉิ๓น๓น๓ห๓ต๓โ ๓ ปุ๓ริ๓โส
๓ มือ ๓ ท. ๓ ของ๓บุ๓ร๓ษ๓ใด ๓ ข๓าด๓แล้ว ๓ บุ๓ร๓ษ ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มี๓มือ๓ข๓าด๓แล้ว.
๓ อี๓ก๓อย่าง๓หนึ่ง ๓ บ๓ท๓วิ๓เส๓สน๓ะ๓อยู่๓หล่ง ๓ อย่าง๓นี้๓บ้าง
๓ ห๓ต๓ถ๓า ๓ ฉ๓น๓นา ๓ ยส๓ส ๓ โส ๓ ห๓ต๓ถ๓จ๓ฉิ๓น๓โน ๓ ปุ๓ริ๓โส
๓ มือ ๓ ท. ๓ ของ๓บุ๓ร๓ษ๓ใด ๓ ข๓าด๓แล้ว ๓ บุ๓ร๓ษ ๓ นั้น ๓ ชื่อว่า ๓ มี๓มือ๓ข๓าด๓แล้ว.

๓ ฉ๓ญ๓ฐิ๓อุ๓ป๓มา๓พหุ๓พหิ ๓ อย่าง๓นี้

๓ สุ๓ว๓ณ๓ณ๓ส๓ส ๓ ว๓ณ๓โ ๓ อิว ๓ ว๓ณ๓โ ๓ ยส๓ส ๓ โส ๓ สุ๓ว๓ณ๓ณ๓ว๓ณ๓โ ๓ ภ๓ค๓วา
๓ ว๓ร๓ณ ๓ ของ๓พระ๓ผู้๓มี๓พระ๓ภ๓ค๓ใด ๓ เพียง๓ดั่ง ๓ ว๓ร๓ณ ๓ แห่ง๓ท๓อง ๓ พระ๓ผู้๓มี๓พระ๓ภ๓ค ๓ นั้น
๓ ชื่อว่า ๓ มี๓ว๓ร๓ณ๓เพียง๓ดั่ง๓ว๓ร๓ณ๓แห่ง๓ท๓อง.
๓ พุ๓ร๓ห๓มุ๓โน ๓ สโร ๓ อิว ๓ สโร ๓ ยส๓ส ๓ โส ๓ พุ๓ร๓ห๓ม๓ส๓สโร ๓ ภ๓ค๓วา
๓ เสี๓ย ๓ ของ๓พระ๓ผู้๓มี๓พระ๓ภ๓ค๓ใด ๓ เพียง๓ดั่ง ๓ เสี๓ย ๓ แห่ง๓พ๓ร๓ห๓ ๓ พระ๓ผู้๓มี๓พระ๓ภ๓ค ๓ นั้น
๓ ชื่อว่า ๓ มี๓เสี๓ย๓ดั่ง๓เสี๓ย๓แห่ง๓พ๓ร๓ห๓."

สัตตมียพหุพพิท

สัตตมียพหุพพิท เออาบทที่เป็นสัตตมียวิรัตติ ในวิเคราะหฺ เป็นประธาน แห่งบทธสมาส อย่างนี้

สมปนฺนานิ สสฺสานิ ยสฺมี โส สมปนฺนสฺสฺโส ชนปโท

ข้าวกลาํ ท. ในชนบทใด ถึงพร้อมแล้ว ชนบท นั้น ชื่อว่ามีข้าวกลาํถึงพร้อมแล้ว.

พหู นทีโย ยสฺมี โส พหุนทีโก ชนปโท

แม่น้ำ ท. ในชนบทใด มาก ชนบท นั้น ชื่อว่ามีแม่น้ำมาก.

จิตา สิริ ยสฺมี โส จิตสิริ ชโน

ศรี ตั้งอยู่ ในชนใดชน นั้น ชื่อว่ามีศรีตั้งอยู่."

ในวิเคราะหฺแห่งสมาสทั้งหลายเหล่านี้ บทธประธานและบทธวิเสสนะมีวิรัตติและลิงค์เสมอกัน แปกแต่บทธสัพพนาม ที่เป็นประธานแห่งบทธสมาส ท่านจึงเรียกสมาสทั้งหลายเหล่านี้ว่า ตุลยาธิ-กรณพหุพพิท. พหุพพิทที่แสดงมาแล้วเหล่านี้ มีเนื้อความไม่ปฏิเสธ

พหุพพิท ที่มีเนื้อความปฏิเสธ มีวิเคราะหฺอย่างนี้ :-

นตฺถิ ตสฺส สโมติ อสโม

ผู้เสมอ ไม่มี [แก่พระผู้มีพระภาคนั้น] เหตุนั้น [พระผู้มีพระภาคนั้น]

ชื่อว่ามีผู้เสมอหาไม่ได้ หรือไม่มีผู้เสมอ.

นตฺถิ ตสฺส ปฏิปุคฺคโลติ อปฺปฏิปุคฺคโล

บุคคลเปรียบ ไม่มี [แก่พระผู้มีพระภาคนั้น] เหตุนั้น [พระผู้มีพระภาคนั้น]

ชื่อว่ามีบุคคลเปรียบหาไม่ได้ หรือ ไม่มีบุคคลเปรียบ.

นตฺถิ ตสฺส ปุตฺตาทิ อปุตฺตโก

บุตร ท. [ของชนนั้น] ไม่มี เหตุนั้น [ชน นั้น] ชื่อว่ามีบุตรหาไม่ได้

หรือไม่มีบุตร."

ภินนาธิกรณพหุพพิท

ในวิเคราะหฺแห่งสมาสใด บทธทั้งหลายมีวิรัตติต่างกัน ท่านเรียกสมาสนั้นว่า ภินนาธิกรณพหุพพิท อุทาหรณ์อย่างนี้:-

เอกรตฺตี วาโส อสฺสา ติ เอกรตฺติวาโส

ความอยู่ [ของชนนั้น] สิ้นคืนเดียว เหตุนั้น [ชน นั้น] ชื่อว่ามีความอยู่สิ้นคืนเดียว.

อรฺสฺสิ โลมานิ ยสฺส โส อฺรฺสฺสิโลโม พฺราหฺมโณ

ชน ท. ที่อก ของพราหมณ์ใด [มีอยู่] พราหมณ์ นั้น ชื่อว่ามีชนที่อก.

อสิ หตฺเถ ยสฺส โส อสิหตฺโถ โยโธ

ดาบ [มี] ในมือ ของทหาร [คนรบ] ใด ทหาร นั้น ชื่อว่ามีดาบในมือ

ฉตฺตํ ปาณิมฺหิ ยสฺส โส ฉตฺตปาณิ ปุริโส

ร่วม [มี] ในมือ ของบุรุษใด บุรุษ นั้น ชื่อว่ามีร่วมในมือ.

มณิ กณฺเฑ ยสฺส โส มณิกณฺโจ นาคราชา

แก้ว [มี] ที่คอ ของนาคราชาใด นาคราชา นั้น ชื่อว่ามีแก้วที่คอ.

วิเคราะหฺที่แสดงมานี้ เป็นแต่รูปเอกวจนะอย่างเดียว

ถ้าประสงค์ความเป็นพหูพจน์จะ แสดงเป็นรูปพหูพจน์ก็ได้ อ. อย่างนี้

กตํ กุสลํ เยหิ เต กตกุสลา ชนา

กุสล ท. ไต ทำแล้ว ชน ท. นั้น ชื่อว่ามีกุศลอันทำแล้ว.

อาวูธา หตฺถเสยฺยํ เต อาวูทฺถตา โยธา

อาวูธ ท. [มี] ในมือ ท. ของทหาร ท. ไต ทหาร ท. นั้น ชื่อว่ามีอาวูธในมือ."

พหูพจน์นี้ ถ้าจะสังเกตแต่่ง่าย ๆ ว่า สมานนี้แปลว่า "มี" ดูเป็นที่กำหนดง่ายกว่าทุกสมาน

สมาสห้อง

สมาสที่มีสมาสอื่นเป็นภายใน อ. อย่างนี้:-

ปวตตติปปวธมมจกโก (ภควา) เป็นตติยาตุลยาธิกรณพหุพพิหิ มี กัมมธารยะ เป็นห้อง.

อ.กัม. วิ. ว่า ธมโม เอว จกโก = ธมมจกโก จักรคือธรรม

วิ.บุพ.กัม. วิ. ว่า ปวริ ธมมจกโก = ปวธมมจกโก จักรคือธรรมอันบวร

ต.ตุล.พหุพ. วิ. ว่า วตตติปปวธมมจกโก เยน โส ปวตตติปปวธมมจกโก (ภควา)
จักรคือธรรมอันบวร อันพระผู้มีพระภาคใด ให้เป็นไปทั่วแล้ว
พระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่ามีจักรคือธรรมอันบวรอันให้เป็นไปทั่วแล้ว.

คนธมาลาทิตถา (มนุสสา) เป็นฉฐฐิภินนาธิกรณพหุพพิหิ มีทวันทวและพหุพพิหิ เป็นห้อง.

อ.ทวัน. วิ. ว่า คนโธ จ มาลา จ คนธมาลา

ของหอม ด้วย ระเบียบ ด้วย ชื่อว่าของหอมและระเบียบ ท.

ฉ.ตุล.พหุพ. วิ. ว่า คนธมาลา อาทโย เยสิ ตานิ คนธมาลาทีนิ (วตถุณี)

ของหอมและระเบียบ ท. เป็นต้น ของวตถุ ท. ไต

วตถุ ท. นั้น ชื่อว่ามีของหอมและระเบียบ เป็นต้น.

ฉ.ภิน.พหุพ. วิ. ว่า คนธมาลาทีนิ หตถเสสุ เยสิ เต คนธมาลาทิตถา (มนุสสา)

[วตถุ ท.] มีของหอมและระเบียบ เป็นต้น [มี] ในมือ ท. ของมนุษย์ ท. ไต

มนุษย์ ท. นั้น ชื่อว่ามีวตถุมีของหอมและระเบียบ เป็นต้นในมือ.

สห บุพพบท พหุพพิหิ

สห ปุตุเตน โย วตตติตี สปุตุโต (ปีตา)

ปีตาใด ย่อมเป็นไปกับ ด้วยบุตร เหตุนั้น [ปีตานั่น] ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยบุตร

สห รณญา ยา วตตติตี สราชิกา (ปริสา)

บริษัทใด ย่อมเป็นไป กับ ด้วยพระราช

เหตุนั้น [บริษัทนั้น] ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพระราช.

สห มจจเรณ ยัม วตตติตี สมจเจอร์ จิตตัม

จิต ไต ย่อมเป็นไป กับ ด้วยความตระหนี่

เหตุนั้น [จิตนั้น] ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยความตระหนี่."

สมาสที่มีบทอื่นเป็นประธาน คือ กัมมธารยะบางอย่าง และตัปปุริสะบางอย่าง พหุพพิทิตั้งสิ้น มีวิธีแจกด้วยภัตตินาม ตามการันต์ของตน ตามลิงค์ของบทที่เป็นประธาน อย่างนี้เป็นตัวอย่าง.

		กัมมธารยะ	
สืตสมภูโจ	ปเทโส	ประเทศ	ทั้งเย็นทั้งเกลี้ยง
สืตสมภูจา	ภูมิ	แผ่นดิน	"
สืตสมภูจ	จัน	ที่	"
		ตัปปุริสะ	
คามคโต	ปุริโส	บุรุษ	ไปแล้วสู่บ้าน
คามคตา	อิติถิ	หญิง	"
คามคต	กุลิ	ตระกูล	"
		พหุพพิทิตั้งสิ้น	
รุษลโต	รุษโข	ต้นไม้	มีเครือวัลย์ขึ้นแล้ว
รุษลตา	ศาลา	ศาลา	"
รุษลต	ฌริ	เรือน	"

๓๖.	สารีปุตตเถโร	พระเถระชื่อว่าสารีบุตร
๓๗.	อผาสูกิ	ทุกข์ไม่ใช่ความสำราญ
๓๘.	อผาสูกิ	มีความสำราญหามิได้
๓๙.	สุกรเปโต	เปรตเพียงดังสุกร
๔๐.	สุกรเปโต	เปรตมีศรัทธาเพียงดังศรัทธาแห่งสุกร
๔๑.	บุริสสทโท	เสียงแห่งบุรุษ
๔๒.	บุริสสทโท	ศัพท์คือบุริสสะ
๔๓.	สททสญญา	ความสำคัญในเสียง
๔๔.	สททสญญา	ความสำคัญว่าเสียง
๔๕.	ญาณชาลี	ญาณเพียงดังข้าย
๔๖.	ญาณชาลี	ข้ายคือญาณ
๔๗.	นิททรถิ	ความไม่มีแห่งความกระวนกระวาย
๔๘.	นิททรถิ	มีความกระวนกระวายหามิได้
๔๕.	เทวราชา	เทวดาผู้พระราชา
๔๖.	เทวราชา	พระราชาแห่งเทวดา.

จบสมาสแต่เท่านี้